

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Факультет філології й журналістики
імені Михайла Стельмаха

І. В. Гороф'янюк

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНА ПРАКТИКА:

Методичні рекомендації
для здобувачів закладів вищої освіти
предметних спеціальностей
014.01 Середня освіта (Українська мова і література),
035.01 Філологія. Українська мова та література

Вінниця

2025

УДК 811.161.2'342'35(075.8)

Г 70

*Рекомендовано до друку навчально-методичною
комісією факультету філології й журналістики
імені Михайла Стельмаха Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського
(протокол № 5 від 09 квітня 2025 р.)*

Рецензенти:

Марина Волошинова,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської та романо-германської філології Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського;

Наталія Хібеба,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича

Г 70 **Гороф'янюк І. В.**

Діалектологічна практика: методичні рекомендації для здобувачів закладів вищої освіти предметних спеціальностей 014.01 Середня освіта (Українська мова і література), 035.01 Філологія. Українська мова та література. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2025. 52 с.

ISBN 978-617-558-272-5

Пропоновані методичні рекомендації містять настанови студенту-філологу для записування та систематизації діалектного матеріалу, записуваного експедиційним методом на діалектологічній практиці. Запропоновано робочу програму діалектологічної практики, програму-питальник, інструкції щодо записування й транскрибування діалектного матеріалу, критерії оцінювання роботи, термінологічний апарат, список рекомендованих джерел та зразки оформлення матеріалів діалектної практики.

Для здобувачів філологічних спеціальностей закладів вищої освіти, викладачів закладів вищої освіти, учителів-словесників, для всіх, хто цікавиться українською народною мовою.

УДК 811.161.2'342'35(075.8)

ISBN 978-617-558-272-5

© Гороф'янюк І. В., 2025

© ТОВ «ТВОРИ», 2025

ЗМІСТ

Робоча програма діалектологічної практики.....	4
Зміст діалектологічної практики.....	7
Методологічні засади запису діалектного матеріалу.....	7
Робота з інформатором	9
Збирання діалектного матеріалу.....	11
Програма-питальник.....	13
Оформлення звітних матеріалів.....	24
Аналіз зібраного діалектного матеріалу.....	24
Діалектна транскрипція.....	27
Критерії та методи оцінювання практики.....	29
Рекомендована література.....	31
Опорні терміни.....	34
Додатки.....	46
Зразки оформлення матеріалів.....	46
Карта діалектного членування української мови.....	51

РОБОЧА ПРОГРАМА ДІАЛЕКТОЛОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ

Діалекти – один із найбільш унікальних засобів збереження духовних цінностей народу, його традицій, звичаїв, вірувань. Ясна річ, що без засвоєння студентами цих надбань національної культури не можна сьогодні виховати повноцінне покоління, здатне побудувати українське суспільство.

Засобом залучення студентів-словесників до пізнання й водночас збереження діалектного розмаїття української мови слугує навчальна дисципліна «Українська діалектологія», вивчення якої завершується діалектологічною практикою.

Мета діалектологічної практики – поглибити й розширити знання студентів із мовними особливостями (на системних рівнях фонетики, лексики, морфології та синтаксису) територіальних різновидів української національної мови – народних говорів, які є результатом історичного розвитку українського народу та його мови.

Завдання:

- вироблення навиків науково-дослідної роботи в процесі збирання й вивчення українського діалектного мовлення, взаємодії діалектів і літературної мови;
- формування в студентів навиків виявлення впливу діалектного оточення на усне і писемне мовлення школярів та ознайомлення їх з особливостями мови в умовах місцевої говірки;
- збирання науково достовірні матеріали для подальших діалектологічних студій;
- формування в студентів навиків виявлення впливу діалектного оточення на усне й писемне мовлення школярів;

- формування національномовної особистості студента-філолога.

Компетентності

Загальні компетентності:

1. Здатність системно аналізувати головні тенденції історичного розвитку українського народу, цінувати його культурно-історичні та морально-етичні надбання та сприяти розв'язанню актуальних загальнодержавних і суспільних завдань.

2. Здатність до пошуку, опрацювання та аналізу інформації з різних джерел; використання інформаційних і комунікаційних технологій, зокрема для вирішення стандартних завдань професійної діяльності.

Фахові компетентності:

1. Здатність аналізувати мовні одиниці на основі відповідних лінгвістичних методів.

2. Здатність розуміти мову як особливу знакову систему, її природу та функції, генетичну і структурну типологію мов світу; фонетичний, лексичний, граматичний рівні мови.

3. Здатність демонструвати знання з теорії та історії мов, що вивчаються.

4. Здатність розуміти сутність й соціальне значення майбутньої професії, основних проблем дисциплін, що визначають конкретну філологічну галузь, їх взаємозв'язку в цілісній системі знань.

5. Здатність збирати й аналізувати, систематизувати та інтерпретувати мовні факти, інтерпретувати та перекладати тексти.

6. Здатність вільно оперувати спеціальною термінологією для розв'язання професійних завдань.

Програмні результати навчання

1. Аналізувати головні тенденції історичного розвитку українського народу, аргументувати свої погляди на дискусійні моменти української історії та сучасного суспільного життя.

2. Застосовувати філологічні знання для розв'язання професійних завдань.

3. Використовувати інформаційні й комунікаційні технології, зокрема для вирішення стандартних завдань професійної діяльності.

4. Знати норми української та англійської літературних мов та вміти їх застосовувати у практичній діяльності.

ЗМІСТ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАПISУ ДІАЛЕКТНОГО МАТЕРІАЛУ

Збираючи діалектний матеріал експедиційним методом, студент є архіватором народної мови, оскільки фіксує автентичний мовний матеріал у польових умовах, працює зі спеціальними програмами опитування. Усі ці записи становлять наукову цінність, евристика яких збільшується пропорційно з плином часу. Тому вибір інформаторів, досконала технічна фіксація їхнього мовлення, відповідальне транскрибування й чітка паспортизація записів – усе в комплексі забезпечує, з одного боку, успішне проходження діалектологічної практики, а з іншого боку, уможливляє використання цього діалектного матеріалу в системних, ґрунтових студіях діалекту як цілісного мовно-культурного феномену науковцями.

Засади збирання матеріалу

1. Повнота матеріалу.

У полі зору дослідника має бути вся лексика говірки незалежно від її відношення до літературної мови. Системний підхід до регіональної лексики виключає поділ на діалектизми і загальномовну лексику, бо лексика говірки – окремої діалектної мікросистеми – незалежно від ареальних характеристик та взаємовідношень з лексикою літературної мови з функціонального погляду становить єдину систему¹.

¹ Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики. Київ : Наук. думка, 1984. С. 5.

Перевагою системного опису діалектної лексики є можливість представити всю лексику, включаючи назви первинні і похідні, автохтонні і запозичені, прості і складні, специфічно діалектні і ті, які водночас входять до літературного різновиду національної мови, а не вибірково зупинятися на окремих лексемах.

2. Точність фіксації формальної та семантичної структури слова.

Слово є перетином фонетичних, акцентних і граматичних характеристик. Тому, транскрибуючи розповіді інформаторів, ми зобов'язані максимально точно відтворити звуковий образ слова з увагою до варіативності слова не лише в межах однієї говірки, але й у мовленні того самого інформатора, оскільки саме він і творить текст. А через сполучуваність фіксуємо всі граматичні, семантичні відмінності. Точно виявити семантику лексеми можна лише тоді, коли чітко уявляєш матеріальний бік процесів і явищ. Тому важливо відмовитися від опитування інформаторів у режимі «запитання – відповідь», а в режимі максимально докладних розповідей-сюжетів. Саме через контекстуальне оточення лексеми можна віднайти приховану сему.

Перед опитуванням варто перечитати питальник, сформулювати низку можливих допоміжних питань. Якщо інформатор замовк, поставити додаткове питання для уточнення ще не висвітленої інформації, перепитати про якісь цікаві щойно почуті факти, з'ясувати лексичне значення невідомих вам слів, почутих у розповіді інформатора.

3. Достовірність запису.

Працюючи із програмою опитування, здобувач зобов'язаний фіксувати інформацію, яка не викликає сумнівів та відповідає дійсності. З цією метою за одним питальником опитують не менше 3 інформаторів-носіїв однієї говірки. У такий спосіб підтверджується емпіричний матеріал, відсіваються явища ідіолекту мовця. Якщо на якесь питання відповіді не вдалося зафіксувати, то це також зазначається при розписуванні записів, при цьому не вносити ніяких правок для «покращення» зв'язності текстів, не вилучати ніяких повторів, вигуків, пауз, незв'язностей, які завжди є в спонтанному мовленні.

РОБОТА З ІНФОРМАТОРОМ

Прибувши в населений пункт, де студент проходитиме діалектологічну практику, починають пошук серед місцевих мешканців тих автохтонів, які можуть дати найбільш повну або й вичерпну вербальну інформацію за темою питальника. Також під час вибору інформаторів обов'язково необхідно зважати на їх вік та освіту. Очевидно, найбільш цінні свідчення можна почерпнути в людей віком понад 70 років, які не мають вищої освіти, а оптимально – закінчили лише школу.

Незалежно від теми дослідження, діалектологи завжди дотримуються правила: в одному населеному пункті треба опитати щонайменше трьох інформаторів, які народилися й прожили все життя в досліджуваному населеному пункті.

Коли інформатори обрані, можна розпочинати їх опитування. Роботу з кожним інформатором краще проводити окремо, але іноді трапляються випадки, коли доводиться опитувати двох або й більше інформаторів

разом. У такому разі потрібно слідкувати, щоб інформатори не перебивали, тим паче не сперечалися, а, навпаки, доповнювали розповіді один одного.

Послідовність роботи з інформатором:

1. Знайомство й розповідь про причини, мету опитування. На цьому важливому етапі за кілька хвилин монологу студент-практикант має викликати в інформатора лівру до своєї особи та схилити його до співпраці. Студентам розмову з інформатором доцільно почати з того, що в межах навчального процесу вони проходять діалектологічну практику, під час якої мають виявити особливості говірки окремого населеного пункту. За виконану роботу викладачі вичтавляють їм оцінки, які впливатимуть на загальну успішність. Не зайвим буде додати, що зібраний матеріал матиме цінність і за змістом, бо націлена практика на запис інформації, яка відома вже лише старшому поколінню українців. Можна наголосити також на тому, що найкращі записи, зроблені студентами, згодом можуть використовувати науковці під час підготовки хрестоматій діалектних текстів, наукових статей, монографій. Усе це в комплексі налаштує інформатора на відповідальну роботу зі студентом-практикантом.

2. Правила роботи з інформатором. Варто завжди пам'ятати, що тривала озмова втомлює інформатора, особливо людину поважного віку. Опитування рекомендують проводити тривалістю не більше 1 години із перервою на 5-10 хвилин, перевівши розмову на щоденне життя чи побут співбесідника. Далі знову переводять розмову в попереднє русло. Часто інформатор під час інтерв'ю відхиляється від теми опитування. Тоді його слід тактовно перервати і скерувати розмову в потрібне русло. Однак цим

прийомом не можна зловживати, бо інформатор може втратити інтерес до розмови й відповідатиме формально. Тоді доцільно дати змогу людині виговоритися, щоб потім знову продовжити розмову. Студент-практикант може посилювати зацікавленість співрозмовника, застосовуючи прийом вираження власних позитивних емоцій: висловлювати вдячність за цікаві чи й зовсім нові для нього відомості, виявляти подив чи й захоплення цією інформацією, підкреслювати її важливе наукове значення. Водночас студент-практикант має постійно стежити за емоціями інформатора: за мімікою і жестами, за реакцією на запитання й інтонацією мовлення, а також за його ставленням до себе і до розмови загалом.

3. Завершує роботу інформатором уточнення суперечливих чи малозрозумілих моментів, які виникли під час опитування. Після інтерв'ю студент-практикант перевіряє технічний пристрій аудіозапису, чи збережено запис. З дозволу співрозмовника можна зробити його фото.

ЗБИРАННЯ ДІАЛЕКТНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Запис опитування інформатора необхідно почати із створення паспорту аудіофайла: студент-практикант записує на диктофон відповідний текст за зразком: «Я, Петренко Марія Іванівна, студентка Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського, у травні 2025 р. роблю запис діалектної інформації в селі Поличинці Козятинського р-ну Вінницької області. Мій інформатор – Гуйванюк Ольга Петрівна, 1940 року народження, народилася і все життя прожила в с. Поличинці Козятинського р-ну Вінницької області, освіта – 7 класів»;

- за можливості, розповідь інформатора про себе (у довільній формі, не перебиваючи інформатора);
- зв'язні тексти на за тематичним питальником, для цього необхідно опитати кожного інформатора чітко за програмою, щоб зібрати якомога повніший опис реалій.

Рекомендації до записування матеріалів

1. Мінімально втручатися в розповідь інформатора, ставити при опитуванні питання, що підштовхують мовця до зв'язної розповіді (напр., що при цьому обов'язково готували, яких пісень співали, що заборонялося тоді робити тощо). Пам'ятайте важливе правило – не треба ставити прямих запитань: „Вимовляють у вас так?” чи „Вживають у вас таке-то слово чи форму?” і под. На такі запитання завжди є стереотипні відповіді „так” або „ні”, „вимовляють” або „не вимовляють”, „вживають” або „не вживають”. За відсутності відповідей на питання програми слід перепитувати інформатора про причини відсутності реалії, про те, чи чули про це явище від когось іншого.

2. Перед опитуванням уважно перечитати питальник, сформулювати низку питань, які поставите на початку опитування (своє мовлення записувати на диктофон також). Якщо інформатор замовк, поставити додаткове питання для уточнення ще не висвітленої інформації, перепитати про якісь цікаві щойно почуті факти, з'ясувати лексичне значення невідомих вам слів, почутих у розповіді інформатора.

3. Задля налагодження контакту із малознайомим інформатором потрібно спершу поставити йому вступні питання: *Назвіть своє прізвище, ім'я і по батькові, якого ви року народження, де родилися? Розкажіть про своє*

життя. Цю розповідь записати на диктофон усю, транскрибувати її лише в разі наявності важливих історичних фактів.

ПРОГРАМА-ПИТАЛЬНИК

Традиційна кухня українців

I. Перші страви

1. Борщ: як варили колись борщ? Як варите його зараз? Які види борщу знаєте? Що ще називають борщем?

2. Куліш: як варили колись куліш? Як варите його зараз? Які види кулішу знаєте?

3. Суп: які види супів знаєте? З чого варили колись борщ? Як варите його зараз?

4. Юшка: з чого варили колись юшку? Як варите її зараз? Які види юшки знаєте?

5. Як варити капуста?

II. Каші

1. Гарбузяна каша: як варити кашу з гарбуза/кабака? Як її називали?

2. Каші з круп: з яких саме круп колись варили каші, як їх називали? Як варили?

3. Чи варили колись молочні каші? Які?

III. Страви з м'яса.

1. Що готували, коли зарізали свиню: кров'янку, домашню ковбасу, печеню, свіжину, холодець? Як готували кожну страву колись і зараз?

IV. Страви з картоплі

1. Що готували з картоплі: картопляники (як ще їх називали?), запікали в лушпайках, товчену, чим заправляли? Як готували кожну страву колись і зараз?

V. Страви з молока

1. Що готували з молока: колотуха, молозиво (чи роздавали сусідам), налисники? Як готували кожну страву колись і зараз?

VI. Страви з яєць

1. Що готували з яєць: як їх смажили, як називають смажені яйця? Чи додавали щось?

VII. З'ясуйте значення таких назв (що вони означають?)

Бабка

Кислиця

Макарон

Пенцак

Лемішка

Галушки

Мандрики

Коржі з маком.

VIII. Обрядові страви

1. Що готували на Різдво, на Святвечір? Як готували кожну страву колись і зараз?

2. Що готували на Великдень? Як готували кожну страву колись і зараз?

3. Що готували на Зелені свята? Як готували кожну страву колись і зараз?

4. Що готували на весілля? Як готували кожну страву колись і зараз?

5. Що готували на похорон, поминки? Що такеи коливо? Як готували кожену страву колись і зараз?

ІХ. Хлібобулочні вироби

1. Як пекли хліб? Чи однаковий хліб пекли на свята і на щодень?

2. Чи можна було пекти хліб щодня? У п'ятницю не заборонялося пекти хліб? Чому? Які ще заборони були, пов'язані із випіканням хліба?

3. Як називали скибку, відрізану від непчатого краю хлібини? Чому так називали? Кому її віддавали їсти, чи щось казали при цьому?

4. Як називали низький хліб круглої форми із залишків тіста у діжці, спечений скраю печі?

5. Як називали невдало спечений хліб? Який він був, опишіть.

6. Чи пекли якісь спеціальні хліба на свята?

- На Святий вечір?

- На Великдень? Рецепт паски. Заборони і повір'я, пов'язані з паскою/бабкою.

- на Зелені свята?

- на Маковія?

- на христини?

- на поминки?

7. Які пекли пиріжки в печі або на плиті?

8. Що пекли із сиром? Рецепт.

Х. Вірування прикмети та звичаї, пов'язані із споживанням їжі

1. Скільки разів на день відбувалася трапеза? Коли?

2 Чи обов'язковою була присутність усіх членів сім'ї? Чому? Що робили, якщо хтось запізнювався? Чому?

3. Як називалися

- а) сніданок (*сніданок*)?
- б) обід (*обід, полудень, закуска*)?
- в) вечеря (*підвечірок, вечеря*)?

Що їли і пили під час сніданку, обіду, вечері? Як відрізнявся склад їжі влітку і взимку? У розпал жнив? Який був порядок страв, що подавали на стіл першими, останніми (чай, кисіль, пряники)? Як називалася перша і остання (закуска і десерт) страва?

4. Постові трапези.

а) Скільки разів на день відбувалася трапеза під час посту? Коли? Чи відрізнялися їхні назви від повсякденних?

б) Як відрізнялися постові трапези для дорослих, старих, дітей? Чому?

в) У які дні допускалося послаблення посту і вживання скоромних страв? (напр., на Сорок святих, на Благовіщення, у Вербну неділю тощо). У яких ситуаціях допускалося послаблення посту? (напр., у дорозі, під час хвороби, для маленьких дітей та ін.)

г) Перерахувати страви "суворого посту". Чи можливі випадки "суворого посту" за обітницею?

5. Святкові застілля.

а) З'ясувати характерні для цієї місцевості типи святкових застіль та їхні назви (напр., *бенкети, бенкетування, столи, частування, баль* тощо).

б) На які свята влаштовувалися складчини? З'ясувати склад учасників. Чим і на що зазвичай складалися в даній місцевості? (напр., зерном для пива, брагою, грошима, внеском слугувало м'ясо общинного бика тощо)

в) Чи існували спеціальні чоловічі та жіночі застілля? (напр, могоричі, бабині каші тощо)

6. Громадські трапези.

а) У які дні та з якого приводу влаштовувалися громадські застілля: на храмові та річні свята, на Масляну, в перший або другий тиждень Великого посту (маленька масляна), у Великодню і Провідну неділю, при влаштуванні толоки і допомоги під час сінокосу (зажинки, обжинки) молотьби, вивезення гною, рубання капусти, обробки льону, молотьби, будівництві хати (капустки, литки) тощо? Як вони називалися? Як вони були організовані?

б) У які дні та з якого приводу влаштовувалися молодіжні банкети і застілля, особливості їх організації та відмінності від дорослих: при затримуванні посиденьок (з яєчнею, з млинцями та ін.); на день Кузьми і Дем'яна (з курками); при завершенні осіннього циклу посиденьок; на святки (у т.ч. після обходу колядників або щедрівників); на масляну (прощальний вечір); на Великдень; на Зелені свята і Трійцю (під час завивання вінків, проводів русалок тощо)? Як вони називалися? Як вони були організовані?

7. Чоловічі і жіночі застілля під час сімейно-громадських свят. Як вони називалися? Чи відрізнялися вони за складом напоїв і страв? Де проходили роздільні застілля і чи допускалася присутність на них осіб іншої статі? Як пояснюються заборони?

8. Молодіжні і дитячі банкети та застілля, особливості їхньої організації та відмінності від дорослих.

9. Якою є роль дітей у сімейно-громадських і родинних застіллях? Чи випрошували діти частування під час весілля, поминок, храмових свят? Куди саджали дітей і підлітків під час родинно-громадських свят?

Чим відрізнялося частування для дітей і для дорослих? Чи допускалося розпивання дітьми святкових напоїв? Яких?

10. Що обов'язково повинно бути на столі в різних випадках? (напр., хліб, сільничка, скатертина, великодні яйця, горщик із хрестинною або коливом, соломаха тощо). Чому?

11. Що потрібно залишати на столі після їжі і чого не можна залишати на столі (хліб, сіль, ніж, посуд)? Як залишали на столі ці предмети (накривали скатертиною, перевертали посуд)? Чи можна тримати на столі ніж (два ножі)? Чому?

12. Як слід брати сіль із сільнички? Чи можна в неї вмочати хліб чи іншу їжу, брати сіль пальцями? Чим пояснюються заборони (Юда вмочував у сіль пальці)? До чого розсипається сіль за столом (до сварки)? Що потрібно зробити, щоб не посваритися (посміятися, кинути сіль через плече, зібрати назад)? Коли не можна ставити сіль на стіл (на весіллі)?

13. Ставлення до столу. Чи ділиться стіл на частини? Як вони називаються? На якій частині столу краще ставити перші та другі страви тощо, саджати гостей чи господарів тощо?

14. Як прикрашається стіл і дім під час святкового застілля (скатертини, прикраси із соломинок, начиння)? Як мотивується необхідність святкового оздоблення?

15. Якими словами запрошували за стіл (ідіть за стіл, усі хрещені; вся честь на столі)? Як запрошували до столу сторонніх і родичів? Як подавали зі столу жебракам і духам тощо?

16. Місце за столом. Куди саджали під час застілля дорослих, старих, дітей? Як пояснювали встановлений

порядок розсаджування? Де сідав господар? Чому? Чи сідала за стіл господиня?

17. Хто і як за столом ділив хліб, накладав страви, прибирав зі столу? Як його ділили (уздовж чи впоперек)? Що робили з недоїденим хлібом, хлібом, який впав?

18. Як подавалось приладдя на стіл (в одній посудині, кожному на його місце)? Чи могли ставити приладдя (ложки, миски) для відсутніх? Для потенційних гостей? Чи могли запрошувати до столу випадкових відвідувачів? Чи говорили, що якщо тарілки (не) облизувати після їжі – діти будуть (не) красиві;

19. Хто починав, закінчував трапезу (господар), що слугувало сигналом до початку, закінчення трапези? хто першим вставав з-за столу?

20. Чого не можна робити за столом дітям, дорослим (свистіти – висвистиш родича з дому, стукати, розмовляти, сміятися, не доїдати, у шапці сидіти – чоловік глухий буде, біситися – бідно жити будеш)? Чому?

21. а) Чи можна вставати і виходити з-за столу раніше за інших, не закінчивши трапези? Як про це говорили (*не ламай столів*)?

б) Чи можна виходити з-за столу не з того боку, з якого сідав, обходити навколо столу? Чому? (Буде велика родина).

22. Прибирання зі столу. Які заборони та прикмети існують у зв'язку з миттям посуду та прибиранням зі столу? Чи можна витирати стіл рукою, папером? Чи можна бризкати водою, коли миєш посуд? Чому?

23. Запишіть повір'я, легенди, анекдоти, бувальщини, приказки, пов'язані з частуванням сторонніх (напр., циганів, жебраків тощо), зятя, тещі (*Теща повертає сковорідку жирним кінцем до улюбленого зятя; Теща не*

дає зятеві ложки та ін.). Що кажуть, якщо гість подавився (що господарі пошкодували частування)?

XI. Вірування прикмети та звичаї, пов'язані з хлібом

Повсякденний хліб

1. Як називався і як виглядав хліб, який пекли в будні для щоденного вживання?

2. Якої він був форми?

3. Як називався хліб у якого кірка відстає? Що при цьому кажуть? Як над господинею жартують, що такий хліб спекла?

4. Як називається перший відрізаний шматок цілого хліба?

5. Що робили з черствим хлібом?

6. Якщо хліб пригорить, що говорили? Що з нього потім робили?

7. Як треба було ділити хліб – різати або ламати? Хто ріже хліб у сім'ї?

8. Як ріжуть хліб?

9. Які існували ворожіння з хлібом?

10. Чи знаєте ви легенду про те, що перш колос починався від самої землі?

Народне ставлення до хліба

11. Чи можна залишати недоїдений хліб?

12. Чи можна починати другий шматок хліба, не доївши першого? Що в таких випадках говорять?

13. Чи можна залишати на столі крихти? Що з ними робили?

14. Що робити, якщо хліб впав на підлогу? Чи можна його підняти?

15. Чи можна класти хліб на голий стіл?

16. Чи можна брати хліб у позику? Чи можна віддавати борг хлібом?

17. Чи можна сміятися над хлібом?
18. Чи можна їсти хліб на ходу?
19. Чи дають хліб з собою в дорогу?
20. Які існують заборони при печення хліба?
21. В який час доби печуть хліб?
22. Що потрібно зробити, щоб хліб удався?
23. Чи залишали тісто в діжці?
24. Чи запікали в хліб якісь предмети?
25. Поки печеться хліб у печі, чи можна сваритися, лаятися, мести хату?
26. Під час похорону, куди кладуть хліб?
27. Що роблять з хлібом при освяченні нового будинку?
28. Чи корисно їсти окраєць?
29. Чому недобре доїдати чужі огризки хліба?
30. Що значить сон, коли печеш хліб?

Пироги та млинці

31. Як називають відкриті пироги на шарі прісного тіста з начинкою?
32. Чи печуть невеликі пиріжки з сиром, кашею з загнутими краями?
33. Як називаються пироги з горохового борошна?
34. Чи пекли спеціальні хліби в свято?
35. Які робили млинці, з якого борошна? Як вони називалися?
36. Які пекли види пирогів?

Обрядові хліби до календарних свят

37. Як хліби, і на які свята печуть?
38. З яким калачем діти носили вечерю?
39. Які пиріжки печуть на Святий Вечір?
40. Які страви з тіста готують на Масницю?

41. Як називають коржі, що випікають у перший день Великого посту?

42. Чому великодню здобу називають *бабами*, *бабками*? Якого дня випікають паски? Скільки пасок печуть у кожній родині?

43. Чи випікають у вашій місцевості *манзарі*?

44. Яка страва є традиційною на Маковія у вашій місцевості?

45. Чи випікають спеціальні хліби на зажинки, обжинки, свято урожаю?

46. Чи є у вашому селі звичай випікати на празник велику кількість пиріжків?

47. Який вигляд має калита у вашому селі?

48. Чи випікали калиту на свято Андрія у кожній хаті чи лише в молодіжному середовищі?

49. Як відбувалося кусання калити?

50. Чи кладуть у калиту начинку?

51. Якими візерунками прикрашають поверхню калити?

52. Чи пекли у вас балабушки на Андрія?

Обрядові хліби до родинних свят

53. Чи печуть у вас хрести?

54. Який хліб беруть на сватання? З якого борошна він повинен бути? Що з ним роблять?

55. Скажіть, які калачі використовуються для запрошення на весілля?

56. Чи залишають калач запрошеним, чи лише кладуть на столі, а потім забирають з собою?

57. Чи носить молода при собі протягом всього весілля калач чи якийсь інший хлібобулочний виріб?

58. Коли і як виготовляють весільні гуски?

59. Коли починають випікати коровай у молодого й молодої? Хто виробляє і пече коровай?

60. Скільки короваїв випікають у молодії й в молодого?
61. Чи печуть коровай хрещені батьки?
62. З якого тіста прикрашають коровай? Що символізують ці прикраси?
63. Чи відрізняється коровай молодого від короваю молодії?
64. Які обрядові дії виконують з короваєм під час весілля?
65. Короваєм молодії пригощають свою родину чи родину сватів?
66. Чи роблять у вашій місцевості прикраси до весільного короваю у вигляді гілочок, обплетених тістом, що втикають у коровай сторч?
67. Які хліби печуть на похорон та під час поминальних днів?

ОФОРМЛЕННЯ ЗВІТНИХ МАТЕРІАЛІВ

АНАЛІЗ ЗІБРАНОГО ДІАЛЕКТНОГО МАТЕРІАЛУ

Після опитування інформаторів необхідно уважно переслухати всі аудіозаписи, після чого їх треба розписати діалектологічною транскрипцією, максимально дотримуючись усного мовлення. При розписуванні записів не вносити ніяких правок для «покращення» зв'язності текстів, не вирізати ніяких повторів, вигуків, пауз, незв'язностей, які завжди є в спонтанному мовленні.

Оформлювати матеріал необхідно в послідовності, визначеній питальником. На кожне питання програми опитування одразу давати відповіді всіх інформаторів, паспортизуючи кожний текст окремо, напр., розповіді про перші страви від 3-х інформаторів, потім – наступний блок текстів (див. зразки в Додатках).

Під час транскрибування аудіозаписів допускається вилучення матеріалу, який досліджуваної теми безпосередньо не стосується. У такому випадку у квадратних дужках ставлять три крапки ([...]). Натомість в аудіофайлі жодні фрагменти не вирізають.

Якщо розповідь супроводжують пісні, їх друкують відцентровано і не транскрибують.

Якщо доводиться транскрибувати записи одразу двох інформаторів, то їхні репліки треба подавати у формі діалогу, паспортизуючи цей текст наприкінці, де й подають відомості про кожного інформатора, напр.:

Як називали невдало спечений хліб?

Інф. 1. Йа|кий ниў|даўся хл'іп таї йо|го / йа з|в'ідки зн|айу / йа ни з|найу // йак ни ў|даўс'а? ну бу|ваїе /

шо з|росла му|ка / в'ін т|р'їскайе / в'ін ни |хочи
п'їд|ходити / то ни|качествин:а му|ка / з|росла му|ка//.

Інф. 2. Ну те так та|ке бу|вайе / бу|вайе шо не
ўда|йец'а хл'їб / бу|вайе шо йе та|ке шо пше|ниц'а
з|росла / чи там |жито з|росле / в'ін глиў|кий / в'ін
с'ї|дайе // *А зросле, це яке?* - з|росла пше|ничка / шо
от їде дош|ч'ї таї во|на |к'їл'чиц'а / таї це шчи|тайец'а
шо во|но з|росле / таї да|вали ко|лис' / таї во|но з|росле
/ таї ни пик|ли / а|ли ко|лис' и цеї / |поп'їл' бу|р'ак цеї
за|варували таї тим |вугл'ом |парили шо|би буў хл'їб
т|рошки |луч:ий // *А як цей хлїб називали, який не
получився?* - н'ї|йак ни нази|вали / ну ни по|лу|чиўс'а
хл'їп таї ўс'о //.

Записано в с. Озаринці Могилів-Подільського
р-ну Вінницької обл. студенткою
Ільковою С. В. (травень 2020 р.) від
Інф. 1 - Шершун Ганни Федорівни, 1955 р.н.,
освіта – професійно-технічна;
Інф. 2 – Кисіль Ганни Іванівни, 1933 р.н.,
неписьменна.

Технічні вимоги до оформлення: текст друкувати без
переносів шрифтом Times New Roman, розмір – 14 пт,
міжрядковий інтервал – 1,5, відступ абзацу – 1 см; усі
поля – 2 см. Курсивом друкувати тільки власні репліки-
питання, які не транскрибувати.

Форма здачі роботи:

1) диск із 2 папками: 1 – «с. Поличинці
Козятинського р-ну Він. обл. **Аудіо**», куди запишіть
аудіозаписи мовлення інформаторів, кожний файл
називати ПІБ записаного інформатора), 2 –
«с. Поличинці Козятинського р-ну Він. обл. **Друк**», куди
запишіть друкований варіант усієї роботи.

2) роздрукований матеріал практики за такою структурою:

- титульна сторінка (див. Додатки);
- зміст;
- інформація про село (коротка історія населеного пункту, зокрема, де і коли була перша згадка про село, випадки перейменування, цікаві факти з історії), розташування відносно обласного центру, сучасна кількість мешканців) обсягом не більше 2 сторінок;
- коротка інформація про інформаторів з фото за зразком:

Пустовіт Галина Тимофіївна народилася 3.02.1938 року в с.Сугаки Могилів-Подільського району Вінницької області. Освіта – 7 класів. У 1953 році закінчила школу і все життя пропрацювала вихователькою в дитячому садочку. Виняньчила не одне покоління дітей села Сугаки, але своїх дітей не має. В шлюбі не була. Галина Тимофіївна часто згадує своїх вихованців і пам'ятає про кожного з них. Зараз на пенсії, одинока, тому радо спілкується з молоддю й ділиться своєю життєвою мудрістю.

- текстотека говірки;
- висновки: визначити, до якого говору і наріччя належить досліджувана говірка, окреслити типові риси фонетичні, лексичні, морфологічні та синтаксичні, проілюструвати кожне явище 2-4 прикладами із транскрибованих текстів;
- додатки (фото, відео) – за бажанням та можливістю.

ДІАЛЕКТНА ТРАНСКРИПЦІЯ

Об'єктом запису фонетичною транскрипцією є не індивідуальна, а певна типова вимова, яка має індивідуальні варіанти, тому кожний знак повинен відображати, власне, не якийсь конкретний звук, але типове в окремих звуках, тобто певний звуковий тип.

До фонетичного запису українського діалектного мовлення висуваються такі вимоги:

1. Звук, слово чи текст беруться в квадратні дужки [].

2. Усі слова пишуться з малої літери. Хоча для першого слова в тексті, власних назв зараз це правило порушується.

3. Для позначення звуків використовуються переважно графеми слов'янської азбуки.

4. Кожний звук позначається однією літерою.

5. Якщо звук має додаткову ознаку, то до його знака додається окремий знак, переважно надрядковий, напр. [и^е].

6. Нескладові звуки [ǔ] та [i] мають окремі позначки в словах у таких у позиціях: у кінці слова після голосного, на початку слова перед приголосним, у середині слова після голосного перед приголосним.

7. Для позначення дифтонгів використовується знак лігатури (з'єднання), типу [yо], [іе], або спеціальні знаки: дж - [ǰ], дз - [ǣ].

8. Середньоязиковий, щілинний /й/ передається літерою *й* чи *j*.

9. Для позначення м'якості приголосних використовуємо лише знак апострофа ' , бо для розрізнення ступеня палатальності приголосних необхідні спеціальні технічні засоби.

10. Довга вимова приголосних і голосних позначається двокрапкою.

11. Дуже ослаблена (зредукована) вимова звуків зображується літерою меншого розміру, що виноситься трохи вгору: *с'н'ї̇*.

12. Наголос позначається прямою рисою перед приголосним, що передує голосному наголошеного складу, а коли наголошений склад неприкритий, то безпосередньо перед голосним (у дво- і багатоскладових словах): *к|в'ітка*.

13. Нероздільна вимова двох слів передається дужкою між словами, що ставиться внизу (проклітики, енклітики).

14. Довга пауза в кінці фрази зображується двома скісними рисками (//), а коротка – однією (/), ця ж позначка використовується для сигналізації про неорганічну паузу (переривання мовлення, промовчування) в мовленні.

15. З інтонаційних знаків вживається тільки ?

КРИТЕРІЇ ТА МЕТОДИ ОЦІНЮВАННЯ ПРАКТИКИ

Основний критерій оцінки діалектологічної практики студента є якість роботи, що ґрунтується на дотриманні низки методологічних вимог:

1. Під час підготовки до діалектологічної практики студенти повинні ознайомитися з історією населеного пункту, дізнатися, до якого діалекту в загальній системі (класифікації) говорів української мови належить говірка цього села.

2. Під час спілкування з інформатором потрібно створити умови для їхнього монологічного мовлення, спонукати їх до тлумачення значень маловідомих слів.

3. При записуванні діалектного матеріалу потрібно:

- спілкуватись з інформаторами – типовими представниками досліджуваної говірки, які не мають мовленнєвих вад, добре обізнані з тими галузями матеріальної й духовної культури, які перебувають у полі зору записувача;

- дати відповідь на всі пункти програми; за відсутності назв певних реалій треба зазначити, чи вона зникла взагалі, чи набула нову якість;

- точно фіксувати звуковий склад слова, наголос, граматичні форми при транскрибуванні текстів;

- якщо є можливість, назви предметів матеріальної культури, які виходять з ужитку, фіксувати на матеріальному носіїві (фотографувати або відтворити графічно);

- потрібно фіксувати докладні відомості про стилістично марковані назви – відповіді (зневажливе, згрубіле, дитяче, лайливе тощо);

- під час аудіозапису матеріалу обов'язково послуговуватися якісними технічними засобами;
- програма-питальник повністю опрацьовується із кожним інформатором, яких має бути не менше трьох.

Оцінювання обсягу зроблених аудіозаписів:

А	не менше 3 годин запису
В-С	не менше 2 години запису
Д-Е	не менше 1 години запису

За результатами діалектологічної практики проводиться звітна науково-практична конференція, яка приурочується Дню писемності і мови. Студенти, які продемонстрували належну загальнолінгвістичну підготовку, за матеріалами діалектологічної практики готують статті до студентського збірника факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха «Філологічні студії».

Розподіл балів, які отримують здобувачі вищої освіти

№ з/п	Завдання, передбачене програмою практики	Кількість балів
1.	Участь у настановчій конференції	5 балів
2.	Якість виконання і технічний рівень документального звіту	50-70 балів
3.	Участь у звітній підсумковій конференції	5 балів
4.	Виступ з доповіддю-повідомленням	10 балів
5.	Написання і друк статті за матеріалами практики	10 балів
	Всього	100 балів

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ : Вища школа, 1980. 248 с.
2. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. Київ : Наук. думка, 1990. 163 с.

Додаткова

1. Атлас української мови: У 3-х т.:
Т. 1. Полісся, Наддніпрянщина і суміжні землі / Ред. колегія: Закревська Я.В., Залеський А.М., Марчук Н.Й. (секретар), Матвіяс І.Г. (голова), Назарова Т.В., Прилипко Н.П. / Ред. тому І.Г. Матвіяс. Київ : Наук. думка, 1984. 520 с.;
 - Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі / Бандрівський Д.Г., Григорчук Л.М., Жилко Ф.Т., Закревська Я.В., Залеський А.М., Назарова Т.В., Онишкевич М.М., Приступа П.І. / Відп. ред. Я.В. Закревська. Київ : Наук. думка, 1988. 520 с.;
 - Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі / Варченко І.О., Довгопол С.Ф., Закревська Я.В., Залеський А.М., Малахівська О.А., Марчук Н.Й., Матвіяс І.Г., Назарова Т.В., Прилипко Н.П. / Відп. ред. А.М. Залеський, І.Г. Матвіяс. Київ : Наук. думка, 2001. 272 с.
2. Бичко З. М. Діалекти української мови // Етнографія України : навч. посібник. Львів : Світ, 1994. С. 159–168.
 3. Говірки південно-західного наріччя української мови. Збірник текстів / Упорядник Н.М. Глібчук. Львів, 2000. 156 с.
 4. Гороф'янюк І. В. Курсова та кваліфікаційна

роботи з проблем лінгвістичного краєзнавства: навчальний посібник для здобувачів закладів вищої освіти. Вінниця : ТВОРИ, 2024. 166 с.

5. Грещук В. В. З досвіду роботи над діалектизмами // УЛМШ. 1974. № 4. С. 67–68.

6. Гриценко П. Ю. Основні риси подільського говору // Поділля: Історико-етнографічне дослідження / [Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушок, З. Є. Болтарович та ін.]. Київ : Доля, 1994. С. 74–84.

7. Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови. Київ : Наук. думка, 1984. 308 с.

8. Доленко М. Т. Із спостережень над діалектною фразеологією Поділля // Українське мовознавство. 1975. Вип. 3. С.102–107.

9. Коваленко Н. Західноподільські та суміжні говірки. Тексти: у 2-х т. Кам'янець-Подільський, 2020.

10. Матеріали до словника подільського говору / Упор. І. В. Гороф'янюк. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2021. 461 с.

11. Матеріали до «Словника східноподільських говірок». Село Городецьке / Тищенко Т. М., Березовська Г. Г., Зелінська О. Ю. Умань : ВПЦ «Візаві», 2021. 229 с.

12. “Палає пам'яті свіча. Вогонь – не згас”: Хрестоматія діалектних текстів очевидців Голодоморів / Упорядник І.В. Гороф'янюк. Вінниця : ПП “ТД «Едельвейс і К»”, 2014. 148 с., диск DVD.

13. Поділля: історико-етнографічне дослідження / Артюх Л. Ф., Балушко В. Г., Болтарович З. Є. та ін. Київ : Доля, 1994. 504 с.

14. Подільський говір: Бібліографічний покажчик / Уклад.: І. В. Гороф'янюк, Н. Д. Коваленко,

Т. М. Тищенко. Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2013. 141 с.

15. Шеремета Н. П. Вивчення лексики подільських говірок: Методичні рекомендації. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2005. 46 с.

16. Шеремета Н. П., Коваленко Н. Д. Навчальна практика з діалектології. Кам'янець-Подільський, 2003. 82 с.

ОПОРНІ ТЕРМІНИ

Акання – нерозрізнення [o] ~ [a], [e] ~ [a] у ненаголошеній позиції, заміна [o], [e] на [a] у північно-західній частині середньополіського і північних говірок східнополіського говорів. Зміна [o] на [a] відбувається у перед- і післянаголошеній позиціях у різних словоформах після твердих приголосних: *ва|да, ка|рова, да|рога*. Зміна [e] на [a] зафіксована після м'яких приголосних (так зване "якання"): *с'аст|ра, |ход'а, |нос'а* - дієслова у 3-й ос. одн.; після стверділого [p] і шиплячих: *ча|ромуха, жа|н'іх*.

Анкетний метод – метод збирання діалектного матеріалу, який полягає в тому, що спеціально опрацьовані діалектологічні програми або анкети на певні теми розсилаються на місця кореспондентам, які й заповнюють їх згідно з інструкцією, що обов'язково додається до програми чи анкети.

Апокопа – усічення одного чи кількох звуків у кінці слова внаслідок акцентно-фонетичних процесів, що призводять до скорочення слова. Унаслідок апокопи в українській мові виникла, наприклад, форма дієслова теп. ч. *є < єсть*. Серед різних форм усічених слів апокопа в говорах української мови є найбільш поширеним різновидом: *|заки > зак, |мама > ма, |зараз > |зара, |може > мо*. Зникати можуть як окремі звуки (голосні, приголосні), так і цілі звуко-сполучення та склади.

Ареал – територія поширення якогось діалектного явища.

Асиміляція – артикуляційне уподібнення звуків – у говорах української мови відбувається частіше, ніж у

літературній мові. Регресивна асиміляція за глухістю поширена у південно-західних діалектах. Так, оглушення зазнає губний [б] > [п] усередині та в кінці слова: |бапка, хл'іп, зуп, дуп; зубний [з] > [с]: росфа|лити, |каска; [дт] > [т:] |в'ідти – |в'іт:ує, |надто – |нат:о.

У результаті асиміляції за місцем творення звук [й] після [м] заміщується носовим [н'] у багатьох говорах південно-західного та південно-східного наріч та у волинсько-поліському діалекті: |памн'іт', |полумн'а, м|н'асо; а в бойківських та в північній частині лемківських говірок [дн] змінюється на [нн]: хо|лон:ьй > хо|лодний.

У результаті прогресивної асиміляції плавний [л] у післянаголошеному складі в позиції після носового [м] може переходити у носовий [н]: зиєм|н'а, ѱ|томниєна.

У значній частині південно-західних та південно-східних діалектів прогресивної асиміляції за способом творення зазнають звуки [д'] і [т'] у сполученні із свистячим і змінюються на відповідний свистячий [дз'], [ц']: у гн'із|дз'і, ш'іс'ц'.

У покутсько-буковинських, східнокарпатських і подільських говірках звукосполуки [дц'], [тц], [тс] внаслідок регресивної асиміляції за способом творення змінюються на [ц':], [ц:] або [ц'], [ц]: два|нац'іт', ко|риєц:є.

Афере́за – усунення початкового звука для уникнення міжслівного збігу голосних, коли попереднє слово закінчується, а наступне починається голосним. Афери́зи в українській мові зазнає переважно початковий [о] (голосний, що відпав, позначається апострофом) у часто вживаних словах: до'чеї (до

очей). Найбільш характерна афереза для поліських та деяких південно-східних говорів: *до'дного (до одного), ус'о'дно (все одно)*. Зрідка зустрічається це явище в наддністрянських, карпатських і подільських говорах південно-західного наріччя. До аферики належить також опускання голосного звука чи групи звуків незалежно від кінця попереднього слова: *с|тор'їа (історія), Лек|сандр (Олександр)*.

Гіперизм – це структурно видозмінена одиниця мови, яка виникає внаслідок пристосування однієї мовної системи до іншої. Це явище заміщення звуків чи форм слів з метою уникнення ненормативних і відтворення правильних, на думку діалектоносія, форм, а насправді є помилковими. Гіперичні явища виникають завжди при зіткненні двох мовних систем, при міжмовній, міждіалектній взаємодії. Відоме гіперичне окання – відштовхування від акання виникло на стику ареалів з аканням та без акання (*кор|топл'а, ко|рас', ко|пуста* зам. *кор|топл'а, ка|рас', ка|пуста*), що спостерігається в правобережнополіських говірках, у поодиноких словах явище відоме і в південнобесарабських говірках Одещини, у слобожанських говірках на Старобільщині, на Вінниччині – *о|кац'їа*; гіперичне окання, відштовхування від укання поширене у контактній зоні укання та без нього (*о|чител'ка, бо|рак, о|сад'ба* зам. *у|чител'ка, бу|р'ак, у|сад'ба*), що засвідчується у слобожанських говірках та в говірках південного Поділля; гіперичне ікання на місці давніх [ē] та [ō] спостерігається на тому ареалі, де у словах історичне чергування етимологічних [ē] та [ō], що збереглися у відкритих складах,

репрезентує різні варіанти в закритих: |дохт'ір, в'і|тец', м'іч зам. *доктор, отець, меч*.

Говір, або **діалект**, – це одиниця діалектної мови, що становить об'єднання говірок, близьких за фонетичними, акцентуаційними, граматичними та лексичними ознаками.

Говірка – реальна комунікативна система, засіб спілкування мешканців одного, рідше кількох населених пунктів, принципово рівнозначна мові.

Двоїна – граматична категорія числа, уживана для позначення двох осіб або парних предметів. Ця категорія була відома ще в індоєвропейській прамові. Із сучасних слов'янських мов тільки лужицькі мови, словенська мова та кашубський діалект польської мови зберігають форми двоїни. Зі східнослов'янських мов найбільше їх зберегла українська мова, наприклад, у літературній мові в закінченні *-има* в іменниках *очима, плечима, грошима*. У діалектній мові, де не було штучного обмеження, форми двоїни досить поширені; зокрема в говірках іменники в поєднанні з числівниками *дві / два, обі / оба, три, чотири* мають відмінкові форми, відмінні від форм однини та множини, про це свідчать закінчення *-і* в Н.в. та З.в. жін. та сер. родів на зразок *дві руці, дві відрі*; закінчення *-а* в Н.в. та Зн.в. чол. роду: *два ножа*; закінчення *-има, -ома, -ема, -ма* у формах О.в. множини. Останні зафіксовані в закарпатських, гуцульських, південноподільських говірках, зрідка в говорі галицьких лемків, спорадично – у полтавських говірках.

Депалаталізація – втрата м'якості приголосними. Депалаталізації зазнають у покутсько-буковинських,

східнокарпатських, західноподільських та деяких інших південно-західних говорах приголосні [з'], [с'], [ц'] у кінці слова: ко|лис, х|лопе^цц, у середині слова (си|ница, |моцний, цв'іт), у суфіксах -с'к, -з'к, -ц'к (пасо|виско, ту|рецький), у частці -ц:а (с'м'і|йеца). У подільських та суміжних з ними говірках південно-східного наріччя спостерігається диспалаталізація африкати [ч']: ломача, н'ічу. Ствердіння [р] охопило його позиції перед голосними [а], [о], [у], [е], [е^ц] у поліських та багатьох південно-західних говорах: бу|рак, рату|вати, шти|рох, трох.

Дисиміляція – розподібнення приголосних у межах слова. У говорах української мови, як і у літературній мові, дисиміляція може бути регресивною та прогресивною. Прикладом регресивної контактної (суміжної) дисиміляції є зміна сполучення -кт- на -хт-, коли один з двох проривних звуків змінився на щілинний: хто, |дохт'ір, квох|тати. Унаслідок дисиміляційного процесу сполучення -чн- переходить у -шн- (|нас'ішник, мо|лошний); -чт- у -шт- (ш|тиєри); сполучення двох губних розподібноються у звукосполуку н + губний (трам|ваї, |бонба).

Дифтонг – особливий тип звука, що являє собою поєднання складотворчого й нескладотворчого голосних звуків в одному складі. В українських діалектах поширені в середньополіських та східнополіських говорах північного наріччя: /іє/ та /уо/ з низкою варіантів – /йє/, /йи/, /уі/, які виступають замість звука /і/, що чергується зі звуками /о/, /е/ в новоутворених закритих складах (національне чергування); дифтонг /іє/ знаходимо

під наголосом відповідно на місці давнього /ѣ/, і на місці давнього /е/, якщо в наступному складі втратився зредукований /ѣ/ (*пѣч* ← *печь*), якщо ж у наступному складі втратився зредукований /ѣ/, то на місці етимологічного /е/ виникали лабіалізовані дифтонги типу /уо/, /ѳе/, /ѳи/, /уі/ (*при|вѳоз*). Для позначення дифтонгів використовується лігатура (з'єднання) під двома буквами.

Діалект – див. **Говір**.

Діалектизм – фонетичні, морфологічні, синтаксичні, словотвірні, семантичні й лексичні особливості, які властиві окремим діалектам. Різновиди: а) власне лексичні, або лексичні діалектизми (*п'івен' – кугут – кокош*); б) лексико-семантичні, або семантичні діалектизми (*п|лат':а* 'одяг взагалі'); в) лексико-словотвірні (*ко|вач – ко|вал'*); г) лексико-фонетичні (*|зацм'н' – жас|мин*).

Діалектна мова – це форма національної мови, розповсюджена на обмеженій території поширення мови етносу серед мовців, об'єднаних спільністю історії, матеріальної та духовної культури.

Діалектні явища – це діалектні відмінності на усіх рівнях структури діалектної мови, які відіграють роль розрізнявальних елементів між діалектними утвореннями. *Діалектне явище* розуміється у вузькому і широкому значенні. У вузькому є синонімом до *діалектизм*, тобто означає таке явище місцевих говірок, яке знаходиться поза чинною нормою літературної мови. У широкому значенні діалектне явище – це такий елемент мовної системи, який у різних говірках, говорах чи діалектах цієї ж мови має певну кількість співвідносних варіантів,

відповідників. У широкому розумінні термін *діалектне явище* вживається безвідносно до норм літературної мови, на означення будь-якого мовного елемента говірки, говору чи наріччя. Наприклад, у говорах української мови орудний відмінок іменників жіночого роду I відміни має закінчення - *ойу*, -*ой*, -*ов*, -*ом*: *ру|койу*, *ру|кой*, *ру|ков*, *ру|ком*. Кожне з цих закінчень є діалектним явищем у галузі морфології.

Діалектологія історична досліджує походження говорів та діалектів, процесів розвитку і змін їх фонетичної, граматичної та лексичної системи протягом минулих епох, вивчає взаємозв'язки та групування діалектів у різні історичні періоди.

Діалектологія описова вивчає територіальні діалекти в їхньому сучасному стані, взаємозв'язки різних діалектів і говорів між собою та з літературною мовою.

Діалектологія – це розділ мовознавства, що вивчає діалектну мову, її просторову варіативність і територіальну диференціацію, історію формування мовно-територіальних утворень і окремих мовних явищ, співвідношення і взаємодію з іншими формами існування мови етносу - літературною, просторіччям, соціальними діалектами.

Експедиційний метод полягаєв тому, що для збирання діалектного матеріалу за певною програмою у визначені заздалегідь населені пункти надсилається експедиція із спеціально підготовлених людей, які на місці за порівняно короткий час можуть зібрати значні матеріали високої якості.

Епентеза – поява неетимологічного звука між двома іншими для полегшення переходу між артикуляціями

різних звуків. У позиції перед [i] (<ѣ) у південно-західних говорах після ствердіння [в], [п], [б] у говорах з'являється епентетичний [й] (б¹їлиш), а після [м] (< [м']) відповідно /н/ (замн'ї¹тати).

У результаті асиміляції за місцем творення звук [й] після [м] змінюється носовим [н'] у багатьох говорах південно-західного та південно-східного наріч та у волинсько-поліському діалекті: |полумн'а, м|н'ата. Епентетичний звук [й] може змінюватися на [л'], як-от: р'ін|л'ах, бе^чзго|лоїл'а.

Ізогlossen – лінія, яка визначає межі поширення якогось діалектного явища.

Лінгвістична географія – це розділ діалектології, який на основі методу картографування мовних явищ вивчає їх територіальне поширення. Лінгвістичне картографування є способом не лише наочного подання мовних фактів на лінгвістичних картах, а й зіставлення та осмислення мовних явищ. Така карта, виявляючи відповідники того чи того мовного явища в різних говорах, допомагає з'ясувати походження і час його виникнення, що неможливо зробити іншими методами.

Метатеза – переставляння звуків, рідше складів у словах, зумовлене намаганням уникнути важковимовлюваних або не властивих мові звукосполучень; один із видів комбінаторних змін звуків, напр.: соша з шосе, кирниця з криниця.

Метод лінгвістичного картографування (ареальний) – сукупність прийомів, які полягають у картографуванні елементів мови, що розрізняють діалекти. Одним із завдань лінгвістичної географії є точне вивчення зон поширення певних мовних (діалектних) явищ. Нанесення цих явищ на

географічні карти з часом привело до опрацювання принципів і методики картографування й укладання діалектологічних карт. Кожне лінгвогеографічне дослідження передбачає чотири етапи: 1) складання питальника; 2) збір матеріалу (анкетний чи польовий); 3) картографування зібраного матеріалу; 4) інтерпретація нанесеного на карту діалектного матеріалу. Матеріал наносять на карти у вигляді ізоглос, тобто ліній, які позначають (окреслюють, обмежують) територію поширення певного мовного факту.

Наріччя – це найбільша одиниця територіальної диференціації діалектної мови, що становить сукупність близьких за визначальними рисами говірок, об'єднаних у говори.

Описовий метод аналізу народних говорів знаходить своє втілення в працях, присвячених особливостям семантики (значення), системних зв'язків, формальної структури й функціонування слів, аналізу фонетичної, граматичної системи окремих діалектів. Прикладом може слугувати монографія «Говірки Чорнобильської зони: системний аналіз», підготовлена науковими співробітниками відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Перезвук – перехід |а| у голосні переднього ряду |е|, |и|, |і| під впливом попереднього /й/ та м'яких приголосних не зумовлений наголосом і відбувається у галицько-буковинській та частково волинсько-подільській групах говорів південно-західного наріччя та у деяких говорах північного наріччя. Цей процес охопив /а/ різного походження (як етимологічне, так і рефлекс давнього носового /є/).

Наприклад: *йеї|це*, *|йегода*, *йеч|м'ін'*, *|д'екувати*, *|памн'ет'*, *|дес'ім'* та ін.

Протеза – приєднання до слів переднього неетимологічного опорного або перехідного звуку для зручності вимови. В українській мові наявні протетичні приголосні [в], [г], [й] та голосні [і], [и] (для усунення збігу приголосних [рж], [мл]). Протетичні звуки по-різному репрезентовано в українських діалектах: вони часто вживані в більшості говорах південно-західного наріччя, натомість інші українські говори мають значно меншу схильність до їх використання. Порівняно з літературною мовою українські говори мають низку відмінностей щодо використання епентези: а) збільшується кількість протетичних приголосних – їх є 5: [в], [г], [й], [ў], [л]: *ўотава*, *лотава* ‘*отава*’; б) замінено літературне протетичне [г] на [в]: *горіх* → *воріх*, *гострий* → *гострий*; в) замінено літературне протетичного [в] на [г]: *вуж* → *гуж*, *гухо* → *вуха*; г) наявні протетичні приголосні у словах, в яких протеза відсутня в літературній мові: *горати* чи *ворати* ← *орати*, *гоко* чи *воко* ← *око*; г) відсутні протетичні приголосні в словах, у яких протеза наявна в літературній мові: *оріх* ← *горіх*, *острий* ← *гострий*; д) опускаються приголосні [в], [г], які надумано вважають за протетичні: *орох* ← *горох*, *орона* ← *ворона*.

Синкопа – випадіння звуку або групи звуків у середині слова. Синкопа частіше спостерігається при швидкому мовленні та тоді, коли мовець не зважає на чіткість вимови слів: *хо|т'іли* > *х|т'іли*, *с'о|год'н'і* > *|с'од'н'і*, *|можна* > *|мона*. Синкопа, як правило, спостерігається в словах, якими ми найчастіше користуємося, дуже звичними, з півслова

зрозумілими. Явище синкопи засвідчене на всій території поширення українських говірок.

Субституція – заміщення одного звука іншим. Наприклад, [ф] > [в], [п], [т], [хв]. Як відомо, давньоруська мова раннього періоду розвитку не знала губного [ф]. Він потрапляє на Русь разом із словами-запозиченнями, але через невміння вимовляти його замінювали іншими приголосними: *Векла, Текла, Пилип*. У говорах південно-східного наріччя його не вміють вимовляти і досі, тому відбувається заступлення [ф] > [в], [п], [х], [т], [к], [хв], [кв]: *кохта, хрукти*.

Субституція [в], [п], [х], [хв] > [ф] у говорах південно-західного наріччя сталася під впливом сусідніх мов: західнослов'янських, східнороманських, угорської, німецької: *кроф, фчора, фалити*.

Субституція [д'], [т'] > [г'], [к'] відбувається перед голосними переднього ряду [і], [и], [е], голосними заднього ряду [у], [о], [а] та в абсолютному кінці слова у говорах південно-західного та спорадично південно-східного наріччя у позиції давньої м'якості приголосних, наприклад перед /і/ ← /ѣ/, перед /і/ ← /е/ у новозакритому складі: *г'іти, г'ід, к'істо*.

Укання – наближення виявів фонемі [о] до виявів фонемі [у] внаслідок нерозрізнення в ненаголошеній позиції. Розрізняють сильне й помірне укання. Сильне укання – нейтралізація протиставлення [о] ~ [у] в усіх позиціях незалежно від фонетичного оточення; ненаголошений [о] настільки звужується, що звукове поле збігається із звуковим полем [у] або наближається до нього, напр., *чулу|в'ік, мулу|ко, доу|рога*. Найбільш послідовно це явище спостерігається в низці говорів південно-західного

наріччя, зокрема в надсянському, північно-західній частині наддністрянських, у західній частині волинських і західнополіських говорів. Реалізація фонем $|o|$ голосними звуками $[o^y]$, $[y^o]$ та $[y]$ у будь-якій ненаголошеній позиції властива також деяким подільським говіркам. У більшості південно-західних говорів переважає помірне укання – часткова, позиційно обмежена заміна лише перед складом із голосними $[y]$ та $[i]$: *чоу|б'ім*, *тоу|б'і*.

Хитання в роді – це перехід іменників одного роду в інший, несталість родового значення. У говорах української мови відмінності категорії роду іменників є наслідком, з одного боку, перерозподілу типів відмінювання за родовим принципом, а з другого – діянням граматичної аналогії. Хитання в роді окремих іменників у говорах української мови спостерігається зазвичай в абстрактних іменниках, словах іншомовного походження та в іменниках, у яких відсутнє розрізнення біологічного роду, наприклад: *г|рина* (чол. р. → жін. р.); *гу|л'ї* (жін. р. → чол. р.); *|пудро*, *ве|рето* (жін. р. → сер. р.); *|дишло* (чол. р. → сер. р.).

Д О Д А Т К И

ЗРАЗКИ ОФОРМЛЕННЯ МАТЕРІАЛІВ

1. Зразок титульної сторінки

Міністерство освіти і науки України
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Факультет філології й журналістики імені Михайла Стельмаха
Кафедра української мови
МАТЕРІАЛИ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНОЇ ПРАКТИКИ
Зібрала в с. Березівка
Чернівецького району
Вінницької області
студентка 2 курсу групи 2УФ
Кліщук Катерина Петрівна
Керівник: Гороф'янюк Інна Валентинівна, кандидат філологічних наук, доцент
Дата здачі:
Оцінка:
Вінниця 2025

2. Зразок транскрибування текстів

1.3. Куліш

[Ку|л'іш ва|рили // ми ки|дали пшо|на / о|це так ка|пусти |кислойі / пшо|на // росте|рали ў ма|к'ітр'і |того / щоб буў та|кий гус|тен'киї // о|це нази|ваўс'а ку|л'іш / буў да // пшо|но ми росте|рали / ка|пуста і пшо|но ки|п'іло // о|це нази|ваўс'а ку|л'іш //] – А як варите ўого зараз? [А це |зара нази|вайе|ц':а // йа з|найу йак |ўого // йо|го |зара і те|пер хто там та|ке ва|рит // |зара ва|рат |б'іл'ш'іст' капус|н'ак // капус|н'ак ва|рат //].

Записано в с. Гордіївка
Гайсинського р-ну Вінницької обл.
від Пукай Марії Пилипівни, 1946
р. н., освіта – 8 кл. студенткою
Бесараб А. І. (травень 2022 р.).

[Не / йа кул'і|шу н'і |разу не ва|рила // не прийш|лос'а //].

Записано в с. Гордіївка
Гайсинського р-ну Вінницької обл.
від Мазур Надії Яківни, 1947 р. н.,
освіта – 7 кл. студенткою Бесараб
А. І. (травень 2022 р.).

[Ку|л'іш / с ки^е|шок // чи та|кий п|росто ку|л'іш //] – Такий просто. [П|росто та|киї / ну а шо ж там // |боршч і ку|л'іш во|но ўс'о в йід|ному / бара|бол'а / ки|дає|ш к|рупи / йач|м'ін':і к|рупи// це нази|вайе|ц'а ку|л'іш // заправ|л'ає|ш йо|го / і |тоже з м|н'асом / заправ|л'ає|ш ци|бул'коўу / |морквочкойу / ки|дає|ш |зелен'і т|рошки йак йе // теї о|то та|киї ку|л'іш вари^е|мо //] – А які ще види кулішу ви знаєте? Ви казали: з кишок? – [А це з ки^е|шок // а йак сви|н'у |р'іжимо / ки^е|ш|ки ц'і по|лошче|мо / то|нен'к'ії |ке^и|нд'ушок // ўс'о |мийемо / в'ідва|рили / тоу|д'і поу|р'ізали ку|сочками ку|сочками і |кенд'ух / і

киши^еч^лки т^і / і ки^едай^емо у каст^лрул^у // к^іпит
во^уно це ўс^о / ки^едай^ем по^лтом бара^лбол^{ку} / т^лрошки
кру^лпок / і запраў^лай^емо // і ^лдобрий / ^лдобрий //].

Записано в с. Гордіївка
Гайсинського р-ну Вінницької обл.
від Федчишиної Галини Яківни,
1946 р. н., освіта – 8 кл. студенткою
Бесараб А. І. (травень 2022 р.).

[Ку^лїш / а це ж так ^лсаме і ку^лїш / так ^лсаме і
ку^лїш ва^лриўс^а / ку^лїш // лиш то^уд^і нази^евали
кул^ішом ^лран^{ше} / а ти^епер су^лпи // а ^лран^{ше} ва^лрили
ку^лїш / се ка^лзали ку^лїш // йач^лм^{ін}:і к^лрупи то^уд^і
йа^лк^і / шо то^уд^і ^лдумаєш ўс^ак^і бу^лли к^лрупи //
ку^лїш то^уд^і нази^лваўс^а / а ти^епер це суп / це тої
^лсамий суп //].

Записано в с. Гордіївка
Гайсинського р-ну Вінницької обл.
від Баклан Марії Паладівни, 1941
р. н., освіта – 7 кл. студенткою
Бесараб А. І. (травень 2022 р.).

3. Зразок висновків

Я, Бесараб Анастасія Ігорівна, проходила
діалектологічну практику у с. Гордіївка Гайсинського р-
ну Вінницької області. З метою збору діалектного
матеріалу мною було опитано четверо інформаторів –
місцевих жительок село віком від 75 до 81 року.

Усі інформатори залюбки відповідали на питання і
не соромилися спілкуватися зі мною, хоча й були такі
моменти, коли розмови переривались через певні
причини, або ж доводилося буквально «витягувати» з
інформатора відповідь на запитання (але це не стало
перешкодою для нашої комунікації). Було приємно, що
бабусі не старались якось покращити своє мовлення, а

говорили як завжди. Для того, щоб не ставити їх у незручне становище, я старалась ставити питання нашою гордіївською говіркою.

До плану практики було додано ще один розділ «Напої».

Основними рисами дослідженої говірки на фонетичному рівні є:

- повне або часткове нерозрізнення ненаголошеного голосного [o] (помірне укання): [тоу|б'і], [гоу|луб|ц'і], [бара|бол'оу|йу], [гоу|б'ід];
- повне або часткове нерозрізнення ненаголошених голосних [e] та [и]: [ни^e|ма], [ти^e|пер], [|ран'чи^e], [ти^e|че];
- поширена повна депалаталізація [p']: [бу|рак], [рад|н'і], [|ражанка], [бура|чанка];
- наявність вставного [н'] після губних приголосних: [|с'імн'а], [пом|н'ати], [м|н'асо];
- твердість приголосного [т] у дієсловах 3-ої особи одн. і множ. тепер. часу і 2-ої особи множ. наказ. сп.: [ва|рат], [гоу|туйут], [ки|дайут];
- поява перед голосним [o], що стоїть на початку слова, приголосного [г] (протеза): [гоу|б'ід], [|гоптом], [гом|л'ет].

На морфологічному рівні:

- числівник чотири має форму [ш|тири];
- наявність інфінітива на *-ти*: [го|товити], [добаў|л'ати], [ва|рити];
- наявність закінчення *-і* в Д. в. та Зн. в. однини в м'якій групі іменників і та її відміни: [на |пол'і], [на моу|лоу|ц'і];
- атематичні дієслова в 2-гій особі однини від дієслів – їсти, дати, мають форми [йі|сиш], [пода|сиш], [да|сиш];
- творення форм вищого ступеня прикметників за допомогою суф. *-ішч*: [гар|н'ішча], [ўкус|н'ішча];

- в О. в. однини іменники жіночого роду та узгоджені з ними прикметники мають повні закінчення: [то|лочє^инойу бара|бол'ойу].

На лексичному рівні я помітила цікаву рису того, що в межах гордіївської говірки під час розповіді інформаторів майже не було визначено семантики слів «пенцак», «мандрики» та «шуляки». Лише деякі з інформаторів припускали, що «мандрики» - це наші «манзарі» (пиріжки із зеленю), а «шуляки» - це або пташки, або страва з овечого м'яса.

Виявлені лексичні діалектизми:

- [л'гєсточка] – паличка, якою розмальовували писанки;
- [чи|р'ін'] – частина печі, де перегорають дрова;
- [ко|пистка] – велика дерев'яна ложка;
- [свер|бивус] – колуче дерево шипшини;
- [бара|бол'а] – картопля;
- [ча|ра] – сковорідка.

На підставі виокремлених мною рис на різних рівнях роблю висновки, що говірка с. Гордіївка Гайсинського р-ну Вінницької області належить до подільського говору південно-західного наріччя.

Інколи ми не замислюємося як звучить наше мовлення в повсякденному житті, але варто досліджувати мовні явища, що лунають в наших українських селах. Діалектологічна практика дала мені змогу досягнути особливості мовлення гордівчан, детально їх вивчити, записати та проаналізувати. Така практика дає студентам перші навички роботи в польових умовах, прищеплює їм знання та вміння, потрібні для майбутньої педагогічної та наукової діяльності.

КАРТА ДІАЛЕКТНОГО ЧЛЕНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Навчальне видання

Інна Валентинівна **Гороф'янюк**

Діалектологічна практика:

методичні рекомендації для студентів закладів вищої освіти
предметних спеціальностей 014.01 Середня освіта (Українська
мова і література), 035.01 Філологія. Українська мова та
література

Друкується за авторською редакцією
Комп'ютерна верстка І. В. Гороф'янюк
На обкладинці – фото роботи Оксани Криворучко

Підписано до друку2025
Формат 64х90/16. Папір офсетний.
Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman.
Умов. друк. арк..... Обл.-вид. арк.
Наклад за замовленням. Зам.№....

Віддруковано з оригіналів замовника.
ТОВ «ТВОРИ»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і
розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 6188 від
18.05.2018 р.

21027, а/с 8825, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а.
Тел.: +38 (096) 973-09-34, +38 (093) 891 38 52.
E-mail: info@tvoru.com.ua, <http://www.tvoru.com.ua>